

Puig Ciutat (Oristà, Barcelona): un *praesidium* pompeià als peus dels Pirineus?

***Puig Ciutat (Oristà, Barcelona): a Pompeian praesidium
not far from the Pyrenees?***

Els treballs arqueològics desenvolupats els últims anys al jaciment de Puig Ciutat han evidenciat la destrucció violenta durant el final de la república romana d'aquest assentament de 5 hectàrees de la zona central de Catalunya. A partir del registre arqueològic i la cronologia definida per la cultura material, així com de les fonts i les dades històriques disponibles, aquest treball exposa i avalua la informació obtinguda per establir la possible atribució militar i la cronologia final de l'assentament, així com el seus vincles potencials amb la guerra civil entre cesarians i pompeians, en la qual sembla emmarcar-se.

Paraules clau: *praesidium*, destacament, guarnició, guerra civil, Cèsar, pompeians, nord-est peninsular.

The archaeological investigation carried in recent years at the archaeological site of Puig Ciutat revealed the violent destruction of this 5-hectare settlement at the end of the Roman Republic. Using the archaeological evidence and a time-lapse defined by the material culture, as well as the available historical data and sources, the authors aim to define the kind of military settlement it was and its potential links with the civil war between Caesar and Pompey, which appears to be the context of the site.

Keywords: *praesidium*, detachment, garrison, civil war, Caesar, Pompeian, northeastern Iberian Peninsula.

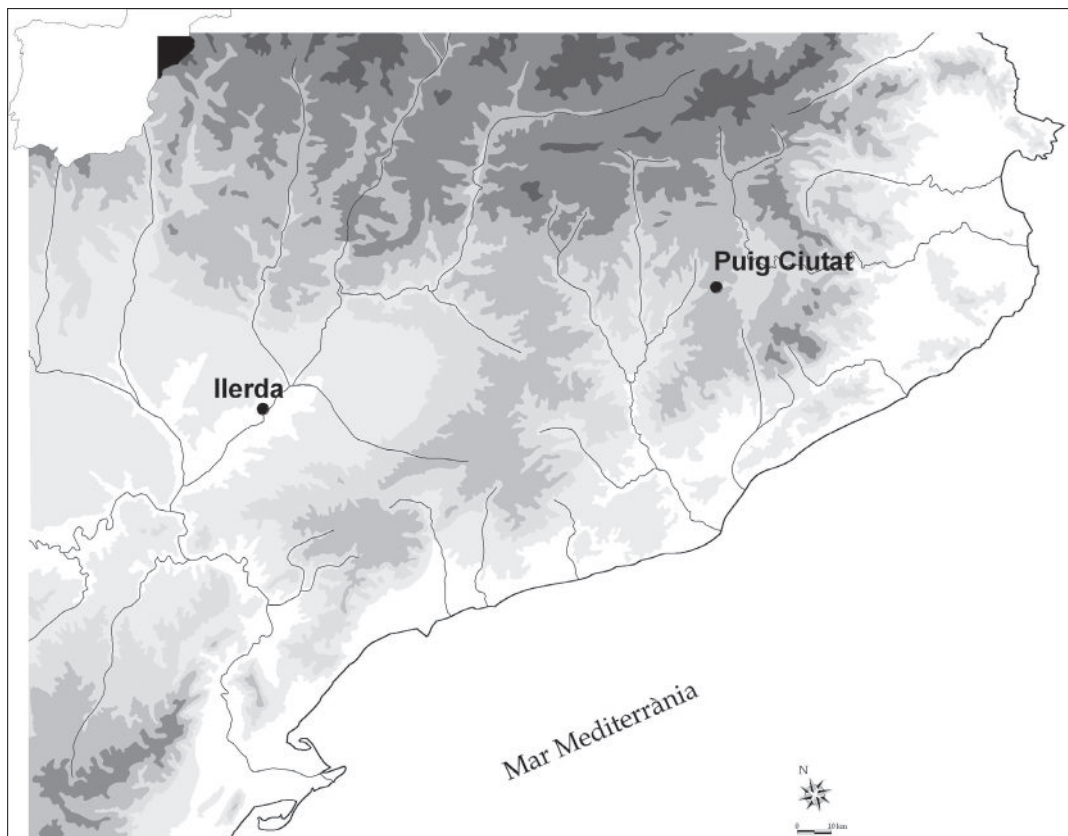

Figura 1. Mapa de situació de Puig Ciutat en el context del nord-est peninsular.

Situació geogràfica

El jaciment arqueològic de Puig Ciutat (Oristà, Barcelona) es troba ubicat a l'interior de Catalunya, en la comarca natural del Lluçanès, en un altiplà de 5 hectàrees de superfície, en un punt intermedi entre els nuclis de la Torre d'Oristà i Oristà (figura 1), municipi al qual pertany. El turó és voltat per un dels meandres que fa la riera Gavarresa poc abans de rebre les aigües del Torrent d'Olost, la unió dels quals configura un espai d'alt valor estratègic a l'entrada sud de l'altiplà del Lluçanès. Els dos cursos fluvials dibuixen una península aïllada i de fàcil defensa amb un camí natural cap al nord, en direcció a l'actual poble d'Olost.

A l'altra banda de la Gavarresa, i configurant un doble aturament amb Puig Ciutat, s'ubica el castell de Tornamira, d'origen medieval.

Antecedents de la recerca i el projecte actual

A la primeria de la dècada dels vuitanta del segle passat, uns treballs de remoció de terres per extracció de grava van posar al descobert una important quantitat de material arqueològic i diverses estructures. La notícia de la descoberta d'aquest material va suposar una crida per a diversos excavadors clandestins, especialment de la zona, que iniciaren

l'espoli sistemàtic de l'assentament. Segons es recull a la fitxa de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, redactada l'any 1984 per W. Cruells i modificada l'any 1990 pel mateix autor, al començament de la dècada dels noranta diversos aficionats locals tenien en el seu poder una gran quantitat de material arqueològic d'època ibèrica i romana procedent del jaciment.

L'any 2005, l'equip de l'empresa SOT SCP, dirigida per l'arqueòleg Roger Sala, va portar a terme una primera prospecció geofísica (prospecció magnètica i georadar) al camp central del cim del turó (zona 1). Aquests primers treballs arqueològics van mostrar l'existència d'una organització urbana força complexa, amb la presència de dos carrers perpendiculars que separen diferents grups d'estructures i un edifici central de grans dimensions (edifici 1 o edifici central), que trenca amb l'orientació presentada per la resta d'edificacions. L'any 2007, el mateix equip de prospecció geofísica va realitzar unes noves prospeccions amb georadar en una de les àrees boscoses de l'assentament en un test en col·laboració amb el doctor Dean Goodman, sense obtenir resultats concloents (Sala i Lafuente 2005; 2007).

L'any 2010 es van reprendre les intervencions al jaciment amb un projecte multidisciplinari que combina àmplies prospeccions geofísiques amb l'excavació selectiva de diversos elements (Sala 2010). Les prospeccions magnètiques de les zones 1 i 2 van

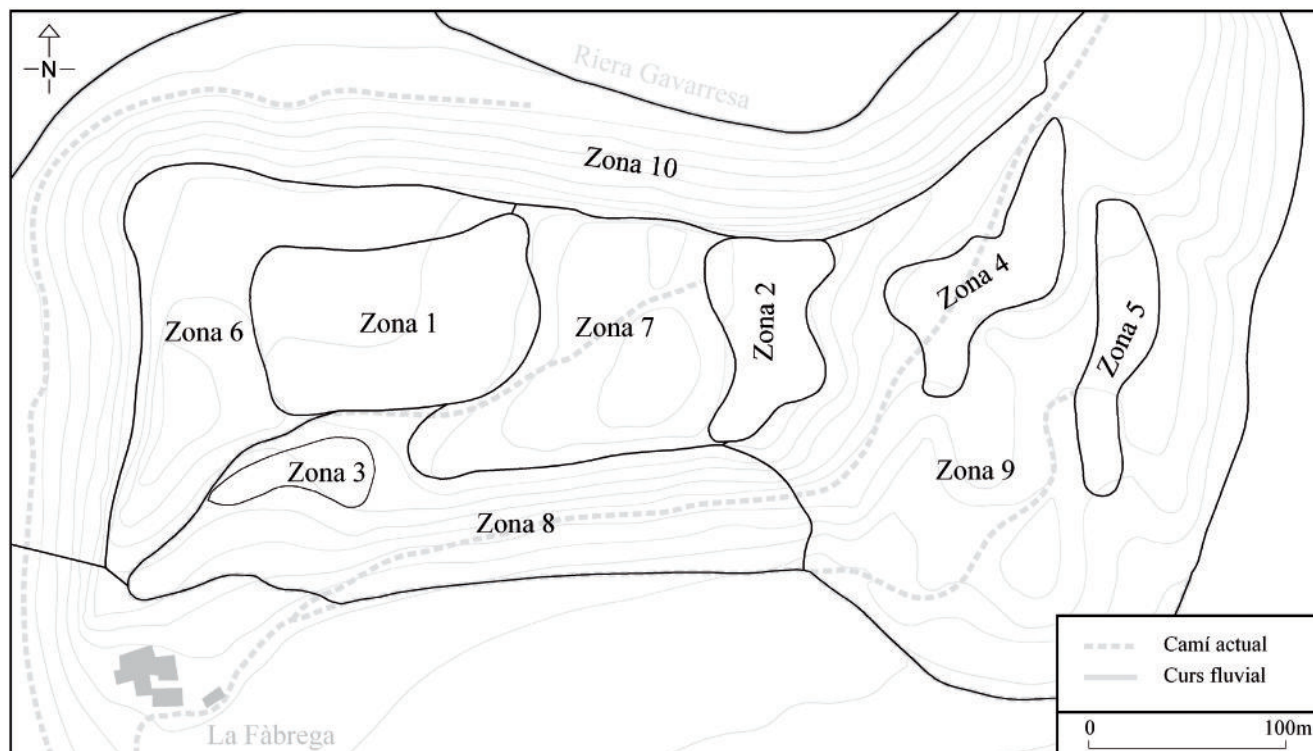

Figura 2. Zonificació del jaciment de Puig Ciutat.

revelar la presència de múltiples àrees termoalterades associades a les estructures constructives, fet que es va interpretar com l'indici d'àmplies àrees incendiades de l'assentament.

Així doncs, dins el projecte de Puig Ciutat la geofísica i els estudis no destructius han estat un punt fonamental dels treballs, i de fet el jaciment es considera com un camp de proves en aquest sentit i durant aquests quatre anys s'han portat a terme prospeccions innovadores per part de SOT, però també d'investigadors de la UPC, la Universitat Complutense de Madrid, la Universitat de Burgos, la Universitat de Gant, etc. (Padrós *et al.* 2012a: 26-27).

Pel que fa a l'estudi de l'entorn, s'han realitzat algunes prospeccions en superfície, amb detectors de metalls i dispositius GPS. S'ha aconseguit dades interessants en referència a la presència de soldats romans a l'àrea, s'ha documentat gran quantitat de tatxes de *caligae*, a més d'alguns projectils de fona i altres elements relacionables amb l'exèrcit romà (Padrós *et al.* 2012a: 22-23).

En el decurs de les campanyes més recents s'ha implementat progressivament el sistema SIG del projecte, que ha permès una millor sistematització de la informació recollida de múltiples fonts d'informació i la interpretació contextualitzada de les dades arqueològiques.

Estructures i urbanisme

Puig Ciutat es divideix en camps de cultiu i àrees boscoses que hem distribuït en zones (figura 2). A data d'avui les dues extensions més estudiades són

els dos camps més grans (zona 1 i zona 2), de més fàcil excavació però a la vegada també els que poden haver estat més malmesos per l'activitat agrícola.

La zona 1, el camp més gran, es va excavar durant els anys 2010-2011 (figures 2 i 3). En aquesta àrea es va intervenir a l'edifici central (sectors 1 i 5), detectat ja en les primeres prospeccions; en el sector 6, identificat amb claredat també pels treballs de geofísica al nord de la zona, i el sondeig 4, situat en el punt on els treballs agrícoles havien fet aflorar a superfície una gran quantitat de material arqueològic (Garcia *et al.* 2010: 690-700; Padrós *et al.* 2013b: 18 i 21-22). Els indicis aportats per les prospeccions geofísiques de moment han mostrat l'absència d'un urbanisme planificat i un estat de conservació desigual.

La zona 2, corresponent al camp situat a l'est del cim del turó, ha estat excavada en totes les campanyes

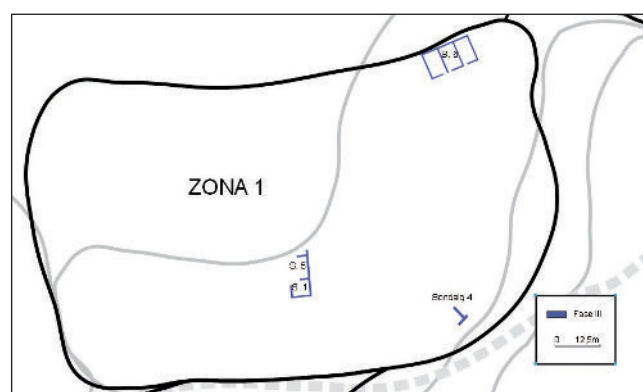

Figura 3. Zona 1 del jaciment amb les àrees excavades.

Figura 4. Zona 2. Vista del Sector 7 amb diverses peces in situ.

nyes dutes a terme fins avui, i és el punt on s'ha localitzat la muralla de tancament de l'última fase de l'assentament. S'han localitzat i excavat fins a quatre sectors adossats a l'estructura defensiva: sector 2, 3, 7 (figura 4) i 8, a més de localitzar un carrer entre els àmbits 7 i 8, que sembla que donaria accés a la muralla. Adossat a ponent dels sectors 2, 3 i 7 es va localitzar el sector 10, encara en curs d'excavació (figures 2 i 5), que ens indica que ens trobem davant d'un edifici d'estructura complexa, format com a mínim pels àmbits 10, 3 i 7 (Padrós, Pujol i Sala en premsa).

Finalment, al centre de la zona 2 es va intervenir en un altre sector (sector 4) que va aportar informació rellevant sobre la destrucció violenta de l'assentament (figures 2 i 5). Tot indica que a ponent d'aquest sector discorre un altre carrer en sentit nord-sud que podria comunicar amb un possible accés a l'extrem sud-est de l'assentament, que resta per definir, però d'ubicació força versemblant, atès que un camí que discorre pel vessant est hi desemboca.

Així doncs, tenint en compte els coneixements actuals observem un urbanisme organitzat per diversos carrers disposats de manera força irregular, que evidencien una clara adaptació a l'orografia del terreny, que possiblement es trobaria organitzat en terrasses.

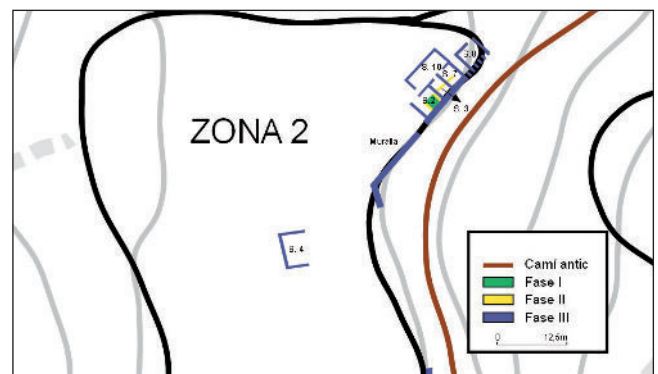

Figura 5. Zona 2 del jaciment amb les àrees excavades.

Cal destacar que a l'interior del sector 2 es va realitzar un sondeig en profunditat (sondeig 15), on es van poder documentar dos murs d'una fase anterior (MR 2019 i 2069), situats ja per sota de la muralla (MR 11000) del moment final. Aquesta estructura fou identificada com a sector 9 (Fase intermèdia) i en l'excavació es localitzà un potent nivell d'amortització, però sense cap nivell de circulació associat, i per tant de difícil atribució cronològica (figura 5). La

progressió de l'excavació per sota d'aquests nivells va portar a la identificació d'una fase de la primera edat del ferro i ibèric antic (VII-VI aC) sense estructures relacionades, i que fins al moment actual és la fase més antiga de l'assentament (Padrós *et al.* 2012b: 13, 20-24 i 40).

Cultura material

Ceràmica

El conjunt ceràmic que pot aparèixer durant una excavació de cronologia antiga és molt ampli, però per assolir una hipòtesi cronològica les restes més destacades són les importacions quan ens centrem en cronologies amb un corpus de materials datables tan ampli com el de la cultura romana.

En el cas de Puig Ciutat, les importacions més destacables associades a l'última fase de l'assentament, tant en nombre com per qualitat, són els vernissos negres de Cales, en la seva variant tardana, i la Campaniana C (figura 6). Aquestes produccions ceràmiques ens permeten aproximar un període final d'ocupació, que sembla ser global per tot el pla de Puig Ciutat, durant el segle I aC.

Mentre que la Campaniana A tardana és pràcticament inexistent en el conjunt, on s'han recuperat només dues pàteres de la forma Lamb. 5, la B Calena és àmpliament majoritària en aquesta fase, amb un repertori formal força complet (Principal i Ribera 2013: 98-103): Lamb. 1, 2, 3, 4, 5/7, 8b i 10. Pel que fa a la Campaniana C, possiblement de Morgantina, es recupera en relativa abundància, de la qual s'ha documentat fins ara una Lamb. 1 i sobretot els grans plats Lamb. 5 i Lamb. 7.

Del conjunt de vaixel·la importada cal assenyalar també la descoberta durant l'última campanya efectuada al jaciment (desembre de 2014) d'una fitxa feta amb un fragment de *terra sigillata orientalis*.¹ Malgrat que la difusió d'aquest tipus de producció a les costes mediterrànies de la península Ibèrica es remunta a una cronologia més antiga, així és present en nivells de 80/70 aC a l'amfiteatre de Cartago Nova (Pérez Ballester 2000: 133-134) o de 75/50 aC a la zona de la costa Laietana (García *et al.* 2000: 66), en el cas d'Empúries és sempre força minoritària i generalment en contextos posteriors a mitjan segle I aC (Aquilué 2002: 29).

La resta d'importacions responen sobretot a ceràmiques de Cuina Itàliques i Parets Fines. De la primera producció la forma identificable més repetida és la Com-it 6c/Vegas 14 (c. 100 aC/50 dC), a més de la tapadora tipus 7a/Vegas 16.2 (c. 200 aC/50 dC). Pel que fa a les Parets Fines, es localitzen majoritàriament formes Mayet II, amb una cronologia de 150/20 aC, si bé en la campanya del 2012 es va localitzar en el sector 7, adossat a la muralla, una peça de la forma Mayet IIIA encara amb difícil atribució, però amb una tipologia originada a la península Itàlica a mitjan segle I aC (López Mullor 2013: 173).

El conjunt amfòric és força limitat tot i que s'han pogut identificar diverses procedències. Així, tenim

produccions itàliques, tant de fabricació tirrènica com adriàtica, àmfores africanes, del cercle de l'estret o gaditanes i tarraconenses.

Pel que fa a la producció del cercle de l'estret, durant la campanya del 2010 es va localitzar en superfície un fragment d'àmfora (PC10-101.24), concretament l'arrencament superior de la nansa, on es va localitzar el segell o marca S.C.G. (*Socii Cetarii Gaditani*) procedent d'Algesires, concretament de la terrisseria dita del Rinconcillo (figura 6). La peça és una forma Dressel 1C que comença a circular a la primeria del segle I aC, i deixa d'exportar-se cap a mitjan o la fi de la mateixa centúria (García Vargas i Bernal Casasola 2008: 668). Tot i que recentment se li ha donat una cronologia més específica de 70/25 aC (García Vargas *et al.* 2011: 261). Dins d'aquest marc gadità s'ha localitzat recentment, en els últims treballs del novembre i desembre del 2014² encara en estudi, una vora d'àmfora gaditana del tipus Ovoide 4 que s'hauria de situar en una forquilla exportadora de c. 50/25 aC, tot i que té l'origen cap al 70 aC³ (García Vargas *et al.* 2011: 224). També en aquest context del Cercle de l'Estret s'han recuperat dos possibles exemplars de Maña C2b, poc habituals a la façana llevantina, tot i que presents, que com en el cas anterior tindrien un inici de producció a la fi del segle II, que perdura fins a la fi del segle I aC, però la seva exportació se centra cap a mitjan aquesta última centúria, i en molts casos en contextos militars, per aquest últim cas (García Vargas *et al.* 2011: 198-200) o en el *castellum* de Puigpelat (Díaz 2009: 82) en què se situen cronològicament en els tres primers quarts del segle I aC. Cal tenir present que aquestes últimes peces encara estan en procés d'estudi.

També han aparegut produccions tarraconenses, tot i que molt escasses, i només identificades per la seva pasta. Aquesta, llargament estudiada, és d'un color vermell, porosa i relativament tova, amb abundant desgreixant de roca granítica local descomposta⁴ (Comas *et al.* 1998: 156). En aquest punt cal dir que el material amfòric produït a la costa estaria dividit en dos tipus de pastes: una "ibèrica" dura, ben cuïta, amb desgreixant escàs, bicolor o del tipus *Sandwich*; i l'altra la "tarraconense", que ja hem descrit. Aquest fet és destacat des del moment que durant els anys vuitanta i noranta diversos investigadors determinen que les àmfores de pasta "ibèrica" tindrien una cronologia aproximada 80-70 aC, mentre que les altres "de tradició romana" s'haurien de situar entre el 65 i el 40 aC o fins al 50 aC segons altres autors (Comas *et al.* 1998: 156; Miró 1988: 60-63, 110; Miró *et al.* 1988: 32, 69 i 100-103; García i Gurri 1996-1997: 393, 397; Comas 1998a: 221-222; 1998b: 225-226). Per altra banda, en treballs més recents es considera que aquesta divisió cronològica entre les pastes no seria tan incontestable com s'havia considerat fins ara, ja que s'han localitzat àmfores antigues Dr. 1A

1. El seu número de referència és PC14-2163.1.

2. 1% cultural de les obres de desdoblament de l'Eix Transversal, finançat per Cedinsa.

3. Agraïm aquí les valuoses aportacions realitzades pel doctor Horacio González Cesteros.

4. Descripció realitzada a partir dels materials de Montpalau (Pineda de Mar, el Maresme).

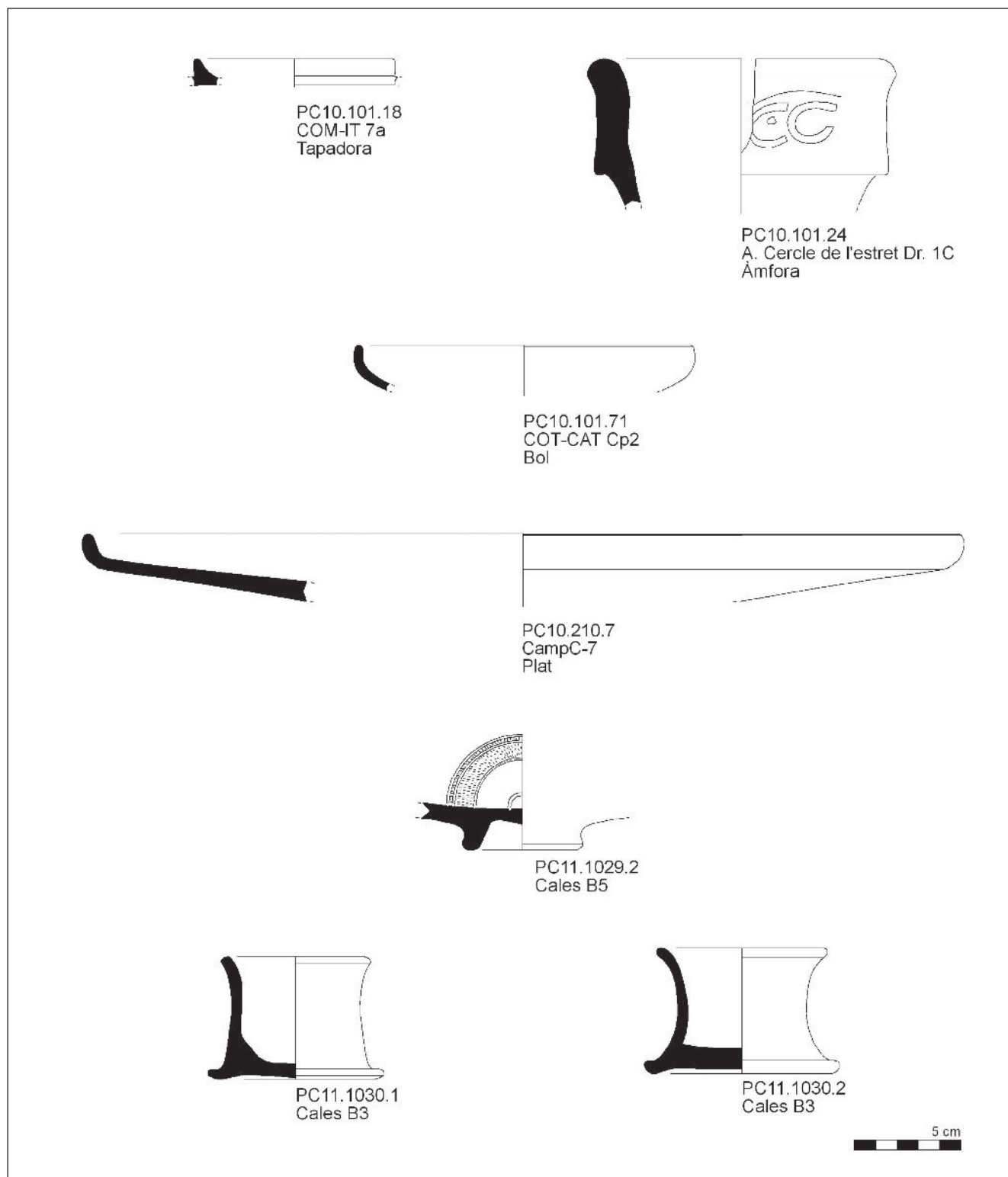

Figura 6. Materials ceràmics representatius de la fase tardorepublicana del jaciment.

i Dr. 1 citieriors amb pasta dita “ibèrica”, però també en formes tardanes com Tar. 1 (López Mullor i Martín Menéndez 2008: 690). Tot i així, considerem prou interessant el fet que la pasta “Tarraconense” es consideri tardana, amb una cronologia a partir del 65 aC.

També de la fase final i durant la campanya de 2010, s’ha identificat un conjunt de dues àmfores senceres (Sondeig 11) (PC11-2019.1/2) a la part exterior

del sector 2, posteriorment identificat com a sector 10. Aquestes corresponen possiblement a dues àmfores de la forma Dr. 1B i de produccions del cercle de l’estret i de la Tarraconense respectivament, amb una cronologia de 100 aC al canvi de centúria (Py 1993). Aquests materials podrien amb molta certesa concretar més la cronologia, però de moment es resta a l’espera de l’estudi de pastes. Tot i això, marquen una cronologia contemporània al moment d’ús del

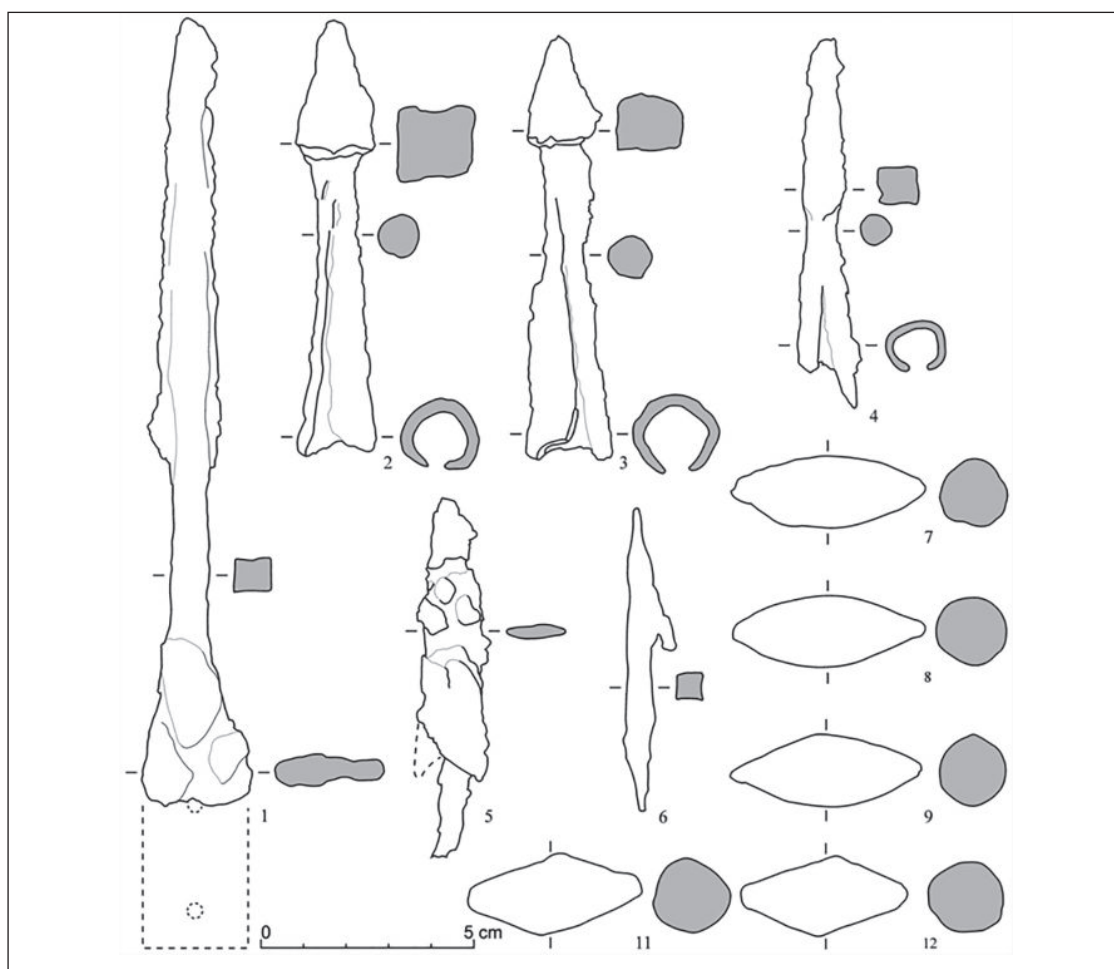

Figura 7. Conjunt representatiu d'armament llancívol localitzat a Puig Ciutat (dibuixos: Eduard Ble).

sector 2. Ara per ara no s'han realitzat estudis sobre el contingut de cap dels recipients, amb la qual cosa no podem aproximar quin tipus de producte contenen.

Per la seva banda, les àmfores de boca plana ibèriques es limiten a les formes bd2d i bd4b del Dicocer, que no ens aporten informació cronològica, ja que presenten un marc temporal molt ampli, que va del 550 aC al canvi d'era.

Armament

Durant les campanyes d'excavació de Puig Ciutat s'han localitzat un gran nombre de restes d'armament i equipament militar romà. Aquestes restes es concentren sobretot a la zona 2, a l'àrea adossada a la muralla, i en bona part no al nivell de circulació sinó en els nivells d'enderroc de les cobertes, la qual cosa fa suposar que els projectils haurien estat disparats des de l'exterior (Padrós, Pujol i Ble en premsa). Es tracta sobretot de projectils de diversos tipus (figura 7), entre els quals trobem, per exemple, puntes de fletxa similars a les aparegudes als jaciments contemporanis d'Osuna (Sievers 1997; Quesada 2008) i Alesia (Sievers 2001: 169-172) (figures 7.5-7.6), projectils de cap piramidal amb emmanegament de tub de petites dimensions, a més de projectils del tipus Numància

(Luik 2010: 69-70, figura 3), que apareixen també a Alesia (Deyber 2008).

Per altra banda, també s'han documentat puntes de *pilum* i *pilum catapultarium*, amb cap piramidal i emmanegament de tub, en aquests últims (figures 7.1-7.4), amb mesures molt homogènies similars a altres projectils apareguts en contextos semblants com en els diferents jaciment vinculats als setges de la Guerra de les Gàl·lies (Poux 2008: 354-358).

Pel que fa als projectils de fonsa de plom, presenten una gran homogeneïtat en els tipus trobats (figures 7.7-7.12). Tots ells responen a dos tipus molt clars: forma ovoide (Völling Ic) i bicònica (Völling II) (Völling 1990).

Pel que fa a la zona 1, com hem vist situada al centre de l'assentament, només s'ha trobat un projectil de fonsa en el nivell superficial. En canvi, ha estat aquí on s'ha documentat una empunyadura de punyal bidiscoïdal, la daga romana (*pugio*), pròpia dels exèrcits tardorepublicans i altimperial (Kavanagh 2008; Garcia *et al.* 2010: 695-697). Aquesta divergència en el registre arqueològic de les dues zones podria indicar dues fases diferents en el procés de la destrucció de l'assentament: una d'inicial amb assalt de la muralla oriental, i caracteritzada per les restes dels projectils procedents del foc de cobertura;

i una altra de posterior amb el saqueig de la resta del poblat, amb menys evidències d'armament, però pròpies del combat cos a cos (Pujol 2012; Padrós, Pujol i Ble en premsa).

Numismàtica

El conjunt numismàtic de Puig Ciutat avui en dia és força reduït, tot i que coneixem l'espoli que ha sofert el jaciment al llarg de les dècades, especialment en aquest tipus de material. Així doncs, el conjunt està format per una dracma emporitana, un denari romà i vuit unitats ibèriques.

La dracma emporitana⁵ és una peça localitzada en nivells superficials de la zona 1 (UE100), es correspon amb el tipus Amorós VII número 25 o 26, i presenta una A o delta sota la llegenda. Aquesta moneda també era present en l'anomenat tresor d'Oristà, i segons els seus estudiosos caldria situar-la en una cronologia del començament del segle II aC (Villaronga, Benages 1988, 46).

El denari romà⁶ respon a una peça de plata encunyada a Roma l'any 119 aC per *Marcus Furius L.f. Philus* i es va localitzar a la zona 2, en el sediment que cobria la llinda de la porta d'accés al sector 8.

A l'anvers s'observa un cap llorejat de Janus bifront, rodejat per la llegenda: *Marci. FOVRli. Lucii. Filii*. Al revers es pot veure una al·legoria de Roma estant, a la dreta, corona un trofeu amb la seva mà dreta i sosté un ceptre amb l'esquerra. A la part baixa hi ha dos escuts i dos *carnix*. Llegenda *ROMA* a la dreta del camp. Les diverses armes gal·les, *carnix* i escuts que apareixen en el revers de la moneda, recorden les victòries obtingudes el 121 aC, sobre els gals ligurs, per Cn. Domici Ahenobarb i Q. Fabi Màxim, en les quals va participar un ascendent d'aquest emissor, el cònsol Publius Furius Filus (Sydenham 1952: 529; Crawford 1974: 281/1).

Cal destacar que el denari recuperat a Puig Ciutat respon a un denari folrat amb una capa de plata, amb un important desgast. Durant molts anys s'ha considerat que aquests tipus de moneda podien respondre a falsos, però en els últims anys es comença a treballar en la possibilitat que es tracti de moneda fiduciària del mateix exèrcit romà com ens planteja el doctor Fernando López Sánchez, a qui agraïm la seva aportació.

Pel que fa a les peces de tradició ibèrica, s'han recuperat fins a vuit monedes de bronze. En primer lloc una unitat d'ILTIRKESKEN trobada al sector 10 (zona 2),⁷ que encaixa amb el tipus 4 de Villaronga (1994: 201) i també una meitat d'ILTIRKESKEN apareguda al mateix sector,⁸ que respondria a la tipus 2 de Villaronga (1994: 200). Aquestes dues peces tindrien una cronologia, segons Villaronga, de mitjan o segona meitat de segle II aC. La següent peça és una unitat

de BAITOLO apareguda en el sector 8 (zona 2),⁹ i que es troba en molt bones condicions. En aquest cas, la unitat correspon al tipus 4 de Villaronga (1994: 198) i una cronologia tradicional també de la fi del segle II aC. També s'han recuperat dues unitats d'IL-TURO, procedents del sector 10 i totes dues tallades intencionadament.¹⁰ Sembla que la primera respondria al tipus 14 i la segona al tipus 14 o 15 de Villaronga per a aquesta ceca (Villaronga 1994: 194), amb una cronologia marcada entre el pas del segle II a l'I aC. La següent moneda respon a una unitat de KESE procedent també del sector 10 i en molt mal estat, la qual cosa ens impedeix poder aproximar cap dada més.¹¹ També en el mateix sector s'ha localitzat una unitat de BOLSKAN,¹² comparable al tipus 8 que defineix Villaronga (1994: 211) i una cronologia coincident amb les peces anteriors de segona meitat del segle II aC. A l'últim, la vuitena moneda¹³ ha estat impossible d'identificar. Per tant, en conjunt i tenint en compte la cronologia que utilitza L. Villaronga, el conjunt de moneda de bronze és de mitjan o segona meitat del segle II aC, força antiga amb relació al context ceràmic i la cronologia atribuïble a l'última fase del jaciment.

Cal destacar que el conjunt numismàtic, i especialment les peces de plata, que tenim fins ara, ens fan reflexionar sobre la procedència del conegut com a tresor d'Oristà i la seva possible relació amb Puig Ciutat, en un context de segle I aC. Cal tenir present que el tresor fou estudiat per Villaronga i Benages, que el relacionaren amb les Guerres Sertorianes (83-72 aC), ja que la moneda més moderna data del 74 aC (C. POSTUMI AT) (Villaronga i Benages 1988: 57). Amb tot, cal destacar que els autors van poder estudiar 103 peces, tot i que apunten la possibilitat que la troballa fos de fins a 400 (Villaronga i Benages 1988: 41), amb la qual cosa el percentatge és sens dubte significatiu però esbiaixat. Això ens fa ser cauts a l'hora de considerar la cronologia.

Fauna

Fins avui s'han localitzat al jaciment dos cànids en connexió anatòmica. El primer, de grans dimensions i trobat acompanyat d'una cadena de ferro acabada amb una anella de bronze, es va trobar molt proper a l'edifici 1 (zona 1), en el seu extrem est. Aquest cànid està molt fragmentat per l'activitat agrícola, ja que les restes arqueològiques es trobaven a molt poca profunditat (Padrós *et al.* 2012a: 46-47). El segon cànid conservat en la seva part superior, va ser localitzat a l'interior del sector 4 (zona 2), en aquest cas clarament en el nivell de circulació de l'estança i relacionat amb la destrucció final de l'assentament, ja

9. El seu número de referència és PC13.2115 C-079, diàmetre 27-25 mm i pes 13 grams.

10. El seu número de referència és PC13.2110 C-021, diàmetre 29 mm i pes 9 grams i PC13.2130 NC-67, diàmetre 29 mm i Pes 6 grams.

11. El seu número de referència és PC13.2130 C-078, diàmetre 25 mm i pes 9 grams.

12. El seu número de referència és PC13.2130 C-068, diàmetre 22 mm i pes 6 grams.

13. El seu número de referència és PC13.2130 C-071.

5. El seu número de referència és PC11.100-130.

6. El seu número de referència és PC11.204-8.

7. El seu número de referència és PC13.2130 C-086, diàmetre 25-27 mm i pes 10 grams.

8. El seu número de referència és PC13.2130 C-086, diàmetre 25 mm i pes 7 grams.

Figura 8. Sector 8 (Zona 2), espai amb gran concentració de fauna amb connexió anatòmica.

que sembla que hauria quedat atrapat per l'enderroc de l'edifici (Padrós, Pujol i Ble en premsa).

Per altra banda, al sector 8 (zona 2), adossat a la muralla, es va localitzar una gran quantitat de fauna en connexió anatòmica (figura 8), de bòvids i suïds, material que encara es troba en procés d'estudi, sense poder aportar cap referència a la mort d'aquests animals ni a la funció del sector (Padrós *et al.* 2013a: 38-49).

Final violent i destrucció

Des dels anys vuitanta del segle passat s'ha desenvolupat un important debat metodològic a l'entorn dels indicis arqueològics que poden mostrar la destrucció violenta d'assentaments per un agent antròpic (Pesez i Piponnier 1988; Hourcade 2008). En aquest sentit es plantegen una sèrie d'aspectes a complir per considerar que un indret ha estat destruït de manera violenta. Aquests són l'evidència arqueològica de foc amb diversos orígens i sense continuïtat en tot l'assentament, grans quantitats de ceràmica conservada in situ (figura 4), concentració d'armament de petites dimensions o inutilitzat, el qual passava inadvertit o era descartat en el pillatge posterior a l'enfrontament (figura 7), restes de fauna en connexió anatòmica i/o amb signes de violència (figura 8). A aquest últim punt s'hauria de sumar la localització de restes humanes en les mateixes condicions que la fauna (Noguera *et al.* 2013).

Per posar alguns exemples, aquestes evidències són l'element fonamental per documentar destruccions com les de *Valentia* (Ribera i Calvo 1995) o el Cerro de la Cruz (Quesada *et al.* 2010). Però també de Puig Ciutat, que compleix totes les premisses, excepte, fins ara, la documentació de restes humanes en nivells de circulació i en connexió anatòmica.¹⁴ Aquest fet ens fa pensar clarament en aquest moment final d'assalt i destrucció de l'assentament.

Cronologia

Així, el final de l'assentament s'ha de situar cronològicament en un context ceràmic dominat, pel que fa a les importacions, pels vernissos de Cales tardans (90/80-40/20 aC) (Principal i Ribera 2013: 98-104), amb presència de Campanianes C (100-40/30 aC) (Principal i Ribera 2013: 119-122), per tant se'ns acota aquesta última fase d'ocupació a Puig Ciutat des de les primeres dècades del segle I aC fins al tercer quart del segle I aC (figura 6). Considerem que resulta clau per acotar la cronologia la presència d'un exemplar de Parets Fines Mayet IIIA que ens hauria de situar a mitjan centúria, ja que malgrat que resta per definir la seva producció, segons López Mullor l'origen d'aquesta forma cal buscar-lo en prototipus itàlics

14. Una primera valoració al respecte es va presentar a les VI Jornades de Joves Investigadors en Arqueologia, celebrades a Barcelona l'any 2013 (Padrós, Pujol i Ble en premsa).

de mitjan segle I aC (López Mullor 2013: 173), així com un fragment de *terra sigillata* oriental, produïda ja en el segle II aC, però poc present al nord-est peninsular abans de mitjan segle I aC. En aquesta mateixa direcció resulta també rellevant la presència de l'àmfora gaditana Ovoide 4, que com hem vist té els orígens cap al 70 aC, amb un moment d'expansió entre el 50 i el 25 aC (García Vargas *et al.* 2011: 224), així com de Dressel 1C del Rinconillo, si seguim la cronologia més precisa (70-25 aC) per a aquesta producció (García Vargas *et al.* 2011: 261). Un altre aspecte a ressaltar és l'abundant presència de *dolia* en l'assentament, fet que si bé no és concloent es considera que també apunta cap a una cronologia més avançada, ja que en contextos com Tàrraco aquest és molt poc freqüent a la primera meitat del segle I aC (Díaz 2012: 458).

Per tant, totes aquestes dades; el conjunt amfòric, vaixel·la de taula i servei, etc., permeten obtenir una datació, que, amb gran cautela, acota una cronologia de c. 60-40 aC, i podem establir un terme post quem c. 60 aC.

Com ja s'ha vist, el material numismàtic aporta una cronologia àmplia, reula en el cas de la dracma emporitana fins a la fi del segle III aC, i no sobrepassa pel que fa als numeraris ibèrics el pas del segle II a l'I aC. Així doncs, es comprova que la cronologia aportada per les monedes és anterior a la fixada pel material ceràmic, un aspecte probablement explicable tant per la durabilitat en l'ús d'aquest tipus de material com per la presència de fases anteriors de l'assentament (cal recordar que la dracma s'ha localitzat en nivells superficials afectats per les tasques de cultiu).

Així, aquest context ceràmic de mitjan segle I aC té una gran similitud amb el recuperat a la zona de Múrcia, concretament als jaciments del *castellum* d'Archivel i la *turris* de Barranda (Caravaca), que els seus excavadors situen a mitjan centúria i concretament a partir del 47 aC quan el fill de Pompeu Magne torna a la península Ibèrica i aixeca bona part de la *Uterior* en armes en contra dels interessos cesarians (Brotóns i Murcia 2014: 196). En aquest sentit es planteja l'absència de Campaniana A i un sol fragment de *terra sigillata* oriental, que situen més enllà del 50 aC, i la no localització de *sigillata* itàlica (Brotóns i Murcia 2014: 195-196). Pel que fa a la resta, els conjunts segueixen mostrant una gran similitud als de Puig Ciutat, amb la presència de Cales tardanes (p. e. Lamb. 5/7 o 8b), com pàteres de Campanianes C i Parets Fines Mayet III, tot i que en els contextos de la zona de Caravaca també la forma X d'aquesta producció. En el camp de les àmfores mostren una vora de producció de la zona del Guadalquivir i que relacionen amb antecedents de la producció Haltern 70, que podem assimilar a l'Ovoide gaditana localitzada en el nostre marc d'estudi (Brotóns i Murcia 2014: 190-197). Per tant, dins les limitacions geogràfiques es pot copsar la similitud en el conjunt de cultura material entre el *castellum* d'Archivel i la *turris* de Barranda a la zona de Múrcia i el cas de Puig Ciutat.

Així doncs, el marc cronològic de 60/40 aC aportat pel conjunt ceràmic, juntament amb els clars indicis de destrucció violenta de l'última ocupació de Puig

Ciutat, porta a plantejar la possibilitat de trobar-nos davant un assentament militar destruït en el transcurs de la guerra civil entre Juli Cèsar i els partidaris de Gneu Pompeu (Padrós, Pujol i Sala en premsa; Padrós, Pujol i Ble en premsa). Possiblement en els primers moments del conflicte (49 aC), en el punt en què Fabi és enviat per Cèsar des de *Narbo* a creuar els Pirineus i a obrir els passos controlats per les guarnicions pompeianes.

Les fonts antigues

A partir de la informació recollida en l'apartat anterior, ens proposem tot seguit relacionar aquestes dades amb les fonts escrites. En aquest cas, amb els preparatius realitzats l'any 49 aC per Afrani a la *Citerior*, amb la instal·lació de *praesidia* als colls dels Pirineus per impedir o dificultar el pas dels cesarians (Caes., BC, 1, 37, 1-3; Dio, 41, 20, 2).

Segons les fonts, mentre Cèsar es prepara, tramet endavant cap a Hispània el legat Gai Fabi amb tres legions que havia deixat a *Narbo* i a la seva contrada a passar l'hivern, i li ordena apoderar-se amb rapidesa de les collades dels Pirineus que en aquells moments es trobaven ocupades pels destacaments¹⁵ del legat Luci Afrani. Ordena també a les altres legions que hivernaven més lluny, que hi vagin tot seguit. Fabi, tal com li havia estat encomanat, foragita ben de pressa l'enemic d'aquells colls, i a marxes forçades s'encamina cap a l'encontre de l'exèrcit d'Afrani (Caes., BC, 1, 37, 1-3).

Es diu que Fabi hauria creuat possiblement per la Cerdanya (Coll de la Perxa) (Padró *et al.* 1978: 235; Pons 1986-1989: 221), no per la costa i el Pertús, i que des d'aquí, seguint el Segre pel marge dret, almenys amb el gruix de les tropes, hauria arribat a la plana de Lleida, a la rodalia d'Ilerda, on l'esperaven Afrani i Petreu atrinxerats amb tropes de la *Citerior* i la *Uterior* reunides precipitadament.¹⁶

La guarnició o el destacament en el camp teòric

La guarnició o destacament, com a traducció de *praesidium*, s'ha definit com la instal·lació d'un cert nombre de soldats de difícil determinació en un lloc concret, indiferentment situats en aglomeracions, importants o secundàries, o bé al camp, els quals tenen una funció clarament estratègica de control i/o de base logística, per facilitar l'avanç i el subministrament en futures campanyes (Knapp 1977: 15-35; Cadiou 2003: 82-85; Le Roux 2006: 50; Naco 2006: 149-167; Naco 2010b: 146).

Així, el terme *praesidium* ens fa pensar en la idea de guarnició com a conjunt de soldats més que no

15. Segons l'edició de la Bernat Metge traduïda per J. M. Morató (1973). En altres publicacions s'utilitza el terme *guarnicions* per *praesidiis*, com és el cas de l'edició de Gredos traduïda per Julio Calonge (2011).

16. Això és així per les indicacions de Cèsar (BC 1, 40, 1) en què es parla de la construcció de dos ponts de fusta sobre el Segre per recollir farfatge a l'altre costat del riu, ja que s'hauria vist tancat entre el Segre i el Cinca, exhaustint aquests recursos.

com un espai físic, el qual podria respondre des d'un *castrum* fins a una *turris* segons les necessitats específiques i concretes de cada moment. Aquesta relació sembla ja entreveure's en les paraules d'A. Jiménez de Furundarena (1995: 131-135) i F. Cadiou (2003: 96-97), en què cada cop el terme *paresidia*, usat per definir guarnicions o destacament en campanya, és equivalent als dels *castella* i altres posts, en els camps de batalla, protegint l'exèrcit de sorpreses i assegurant una sortida en cas de replegament, o servint a la inversa per evitar els moviments del contrari.

Cal destacar que les guarnicions també són aquells assentaments militars en campanyes ubicats dins zones urbanes durant l'hivern, com en les guerres contra Mitridates, per part de Sul·la, el 85 aC (Ñaco 2010a: 930), mesures que s'han descrit com a *hospitium militare* (Cagnat 1900: 302-303). Aquestes disposicions tenien en l'origen una raó logística i pràctica, però amb el temps es converteixen en una arma de domini polític, de repressió i control (McGing 2003: 84-89; Champion 2007: 255-275; Ñaco 2010a: 930-931 i 935). Entenem que aquestes formes de control devien funcionar també, en major o menor mesura, en el territori peninsular, com a mínim en la seva forma original per mitigar les dificultats logístiques (Noguera *et al.* 2014: 39).

Cal tenir present, també, que s'han trobat evidències arqueològiques de l'ocupació, per part de l'exèrcit, d'espais o poblats indígenes, amb posterioritat a un abandonament forçós dels seus habitants, com els casos de La Chaussée-Tirancourt and Petrisberg (Trèves) a França o Titelberg (Pétange) a Luxemburg (Dobson 2013: 225).

No es coneix la permanència d'aquest tipus de destacament, que podríem definir segons necessitats militars o de la situació política de cada moment. En aquest sentit es fa difícil diferenciar a què fa referència aquest terme emprat per les fonts, que tant s'aplica a estructures clarament puntuals, com a altres construïdes per durar. En el cas de les campanyes, sembla que els generals no llençaven la totalitat de les seves tropes a la batalla, sinó que n'utilitza una part, essencialment *auxilia*, per al control dels posts, que representava un element estratègic essencial també per a la defensa dels combois, l'aviuallament i, fins i tot, en el mateix territori, que afavoria Roma i li permetia disposar de més temps per realitzar les seves operacions militars. Amb tot, B. Dobson, parlant d'època imperial, puntualitza que aquestes xarxes d'aviuallament i control durant el transcurs de les guerres no podrien ser generalitzades i estar permanentment ocupades per soldats, ja siguin legionaris o auxiliars, ja que això reduiria en gran mesura les tropes que Roma podria presentar al camp de batalla (Dobson 2009: 29).

Pel que fa a guarnicions durant l'hivern, les tropes haurien estat repartides en destacaments més o menys grans, segons la capacitat d'aviuallament de la població indígena, i controlant les línies d'arribada de recursos provinents de la costa i de la península Itàlica (Ñaco 2010a: 931). Així, les tropes es tornarien a reunir a la primavera per començar la campanya a partir del març, com també queda clarament documentat a la Guerra de les Gàl·lies (Caes., BC 2, 1-2).

Consideracions finals

Per tant, sembla que s'hauria de considerar Puig Ciutat com el que de manera teòrica s'anomena guarnició, destacament o *praesidium*. Es tractaria possiblement d'un conjunt de soldats ocupant un assentament indígena desallotjat o abandonat, destinat en aquest indret per controlar un pas provinent de la plana de Vic i els Pirineus que transcorreria cap a l'interior peninsular.

Així, la cronologia que aporten les restes recuperades, i el final violent de l'assentament, fan pensar en un episodi de la guerra civil entre Cèsar i els partidaris de Pompeu, que si recuperem la citació de Cèsar, portaria a considerar l'indret, potser, com una de les guarnicions situades en els passos dels Pirineus per Afrani, per tal de frenar les tropes dirigides per Fabi en direcció a *Ilerda* durant el 49 aC. Es podria apuntar que potser una part de les tropes cesarianes realitzarien un recorregut per l'interior de Catalunya i no seguint el Segre des de la Cerdanya, per arribar a la plana de Lleida i a la rodalia de la ciutat des de l'est, creuant els ponts de fusta construïts per Fabi.

Tots aquests elements, ara ja basats en la citació de Cèsar, fan pensar en un espai defensat pels pompeians, mentre l'exèrcit cesarià s'internala en territori hostil, però arqueològicament, fins avui en dia no hi ha indicis de qui eren els defensors i qui els atacants de Puig Ciutat. Caldria, doncs, aprofundir tant en l'excavació de nous àmbits del jaciment, com en els treballs d'anàlisi espacial en curs, per obtenir nous indicis entorn de la funció i atribució específica d'aquest assentament.

Carles Padrós

Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Plaça d'en Rovellat, s/n - 43003 Tarragona (Tarragona)
cpadros@icac.cat

Àngels Pujol

Associació GIRA. Grup Independent de Recerca en Arqueologia. C/ Mossèn Riba Pont 56. 08518 Oristà (La Torre d'Oristà - Barcelona). angelspcamps@hotmail.com

Roger Sala

Associació GIRA. Grup Independent de Recerca en Arqueologia. C/ Mossèn Riba Pont 56. 08518 Oristà (La Torre d'Oristà - Barcelona). roger_sala_bar@yahoo.es

Rebut: 28-01-2015
Acceptat: 11-02-2015

Bibliografia

- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2002). El campo de silos del área central de la Ciudad romana de Empúries. *Romula*, 1: 9-38.
- BERNAL CASASOLA, D., JIMÉNEZ-CAMINO ÁLVAREZ, R. (2004). El taller de El Rinconcillo en la Bahía de Algeciras. El factor itálico y la economía de exportación (ss. I a.C. - I d.C.). *Figlinae Baeticae. A: Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a.C. - VII d.C.)* (BAR 1266). Archaeopress. Oxford: 589-606.
- BROTÓNS, F., MURCIA, A. J. (2014). Una guarnición tardorrepública romana en la cuenca alta de los ríos Argos y Quípar. El castellum de Archivel y la turris de Barranda (Caravaca-Región de Murcia). A: *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Ed. Feliciano Sala i Jesús Moratalla. Universitat d'Alacant: 183-197.
- CADIOU, F. (2003). Garnisons et camps permanents: un réseau défensif des territoires provinciaux dans l'Hispanie republicaine? A: *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto: (espacios urbanos y rurales, municipales y provinciales)*. Col·loqui celebrat a la Casa de Velázquez (19 i 20 de març de 2001) / coord. per Angel Morillo Cerdán, François Cadiou, David Hourcade: 81-100.
- CAGNAT, R. (1900). Hospitium militare. *Dar-Sag. III*, 1: 302-303.
- CHAMPION, C. B. (2007). Empire by invitation: Greek political strategies and Roman Imperial interventions in the Second Century BCE. *Transactions of the American Philological Association* 137: 255-275.
- COMAS, M. (1998a). La producció i el comerç del vi a Baetulo. Estat de la qüestió. *El vi a l'antiguitat, II*: 219-232.
- COMAS, M. (1998b). Présence et absence des amphores léetaniennes en Gaule. A: *Actes du Congrès d'Istres, SFECAG*, Marseille: 225-234.
- COMAS, M., MARTÍN, A., MATAMOROS, D. i MIRÓ, J. (1998). Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana. A: *Jornades internacionals d'arqueologia romana: de les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispania Citerior*. Itaca, Annexos, 1. Barcelona: 149-160.
- CRAWFORD, M. H (1974). *Roman Republican Coinage. (Vol. I i II)*. Cambridge University Press.
- DEYBER, A. (2008). Des pointes de traits en fer de «type Numance» (Espagne, province de Soria). A: M. Poux (dir.). *Sur les traces de César. Militaria tardorépublicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte* (Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002). *Bibracte*, 15: 173-179.
- DÍAZ, M. (2009). *El Castellum de Puigpelat*. Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia.
- DÍAZ, M. (2012). Conjunts ceràmics dels segles II-I AC a Tarragona: producció, comerç i consum a la Tàrraco Republicana. Tesis doctoral inèdita. Universitat Rovira i Virgili.
- DOBSON, B. (2009). The rôle of fort. A: W. S. HANSON (ed.). *The army and frontiers of Rome*. Portsmouth, Rhode Island: 25-32.
- DOBSON, M. (2013). No Holiday Camp: The Roman Republican Army Camps as a Fine-Tuned Instrument of War. A: J. DeRose (ed.). *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*. Wiley-Blackwell, Chichester: 214-238.
- GARCÍA, J. i GURRI, E. (1996-1997). Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepública. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 36: 397-424.
- GARCÍA VARGAS, E. i BERNAL CASASOLA, D. (2008). Ánforas de la Bética. A: D. BERNAL CASASOLA, A. RIBERA i LACOMBA (coord.) *Cerámicas hispanorromanas: un estado de la cuestión*: 661-688.
- GARCÍA VARGAS, E., DE ALMEIDA, R. R., GONZÁLEZ CESTEROS, H. (2011). Los tipos anfóricos del Guadalquivir en el marco de los envases hispanos del siglo I a.C. Un universo heterogéneo entre la imitación y la estandarización. *Spal*, 20: 185-283.
- GARCIA, E., PADRÓS, C., PUJOL, À., SALA, R., TAMBA, R. (2010). Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació al jaciment de Puig Ciutat (Oristà, Osona). *AUSA*, XXIV – 166: 685-714.
- GARCÍA, J., PUJOL, J., ZAMORA, M. D. (2000). Las cerámicas de barniz negro de los siglos II-I a.C. en la zona central de la costa layetana: los ejemplos de Burriac, Iluro y sus territorios. A: *La cerámica de vernís negre del segle II a I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica* (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998). Mataró: 59-69.
- HOURCADE, D. (2008). Les «évidences» archéologiques de siège et de prise de villes dans l'Hispanie républicaine: quelques faux indices. *Salduie*, 8: 239-260.
- JIMÉNEZ DE FURUNDARENA, A. (1995). Castellum en la Hispania romana: Su significado militar. *Hispania Antiqua*, 19: 129-150.
- KAVANAGH, E. (2008). El puñal bidiscoidal peninsular: tipología y relación con el puñal militar romano (pugio). *Gladius*, XXVIII: 5-85.
- KNAPP, R. C. (1977). *Aspects of the roman experience in Iberia, 206-100 B.C.* Anejos de Hispania Antiqua IX. Universidad de Valladolid. Colegio Universitario de Alava. Vitoria.

- LE ROUX, P. (2006). *Romanos de España. ciudades y política en las provincias: (siglo II a.C.-siglo III d.C.)*. Edicions Bellaterra. Bellaterra.
- LÓPEZ MULLOR, A. (2013). Las cerámicas de Paredes Finas del final de la República Romana y el período Augusto-Tiberiano. *Manual de cerámica romana del mundo helenístico al Imperio Romano*. Museo Arqueológico Regional de Madrid. Alcalá de Henares: 149-190.
- LÓPEZ MULLOR, A. i MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2008). Las ánforas de la Tarraconense. A: D. BERNAL CASASOLA i A. RIBERA i LACOMBA (eds. científics). *Cerámicas hispanorromanas: un estado de la cuestión*: 679-724
- LUIK, M. (2010). Los hallazgos de armas en los campamentos romanos alrededor de Numancia. *Gladius*, XXX: 61-78.
- MCGING, B. (2003). Subjection and resistance: to the death of Mithridates. A: ERSKINE (ed.). *A Companion to the Hellenistic World. Oxford Companions to the Ancient World*. Oxford: 71-89.
- MIRÓ, J. (1988). La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a. C.- I d. C.). *BAR*, 473.
- MIRÓ, J., PUJOL, J. i GARCÍA, J. (1988). El dipòsit del sector occidental del poblament ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I aC). *Laietania*, 4: 7-140.
- NOGUERA, J., ASENSIO, D., BLE, E. i JORNET, R. (2013). The beginnings of the Roman conquest of Hispania. Archaeological evidence of the assault and destruction of the Iberian city of Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona). *Journal of Roman Archaeology*.
- NOGUERA, J., PRINCIPAL, J. i ÑACO, T. (2014). La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C.). A: *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-IVe s. a.C.)* F. CADIOU i M. NAVARRO (eds.). Ausonius Mémoires 37. Bordeaux: 31-56.
- ÑACO, T. (2006). Rearguard strategies of roman republican warfare in the Far West. A: T. ÑACO i I. ARRÁYAS (eds.). *War and territory in the Roman World*. BAR 1530. Oxford: 149-167.
- ÑACO, T. (2010a). Guarniciones republicanas y los 'daños colaterales' en ciudades helenísticas: algunos ejemplos. A: C. FORNIS, J. GALLEGÓ, P. LÓPEZ BARJA, M. VALDÉS (eds.). *Dialéctica histórica y compromiso social. Homenaje al Prof. Domingo Plácido Suárez*. Madrid: 929-940.
- ÑACO, T. (2010b). Garrisons, military logistics and civil population in the Late Republic: Africa and Hispania. A: C. CARRERAS MONFORT, R. MORAIS (eds.). *The Western Roman Atlantic Façade: A Study of the Economy and Trade in Mar Exterior from the Republic*. BAR. IS. 2162. Oxford: 145-150.
- PADRÓ, J., FERRAN, M. i CURA, M. (1978). Treballs arqueològics a Llívia. *Cypsela*, 2: 233-246.
- PADRÓS, C., PUJOL, À. i BLE, E. (en premsa). El final de la república romana en el Noreste peninsular. Un "paisaje de conflicto" en Puig Ciutat (Oristà, Barcelona). A: *Actas de las VI Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica*. Barcelona.
- PADRÓS, C., PUJOL, À., SALA, R. (en premsa). El jaciment tardorepúblicà de Puig Ciutat (Oristà, Osona): nous mètodes aplicats a l'arqueologia de recerca. *Tribuna d'Arqueologia*, 2012-2013.
- PADRÓS, C., PUJOL, À., SALA, R. (2012a). Memòria de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campanyes 2010-2011. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.
- PADRÓS, C., PUJOL, À., SALA, R. (2012b). Informe de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campaña estiu 2012. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.
- PADRÓS, C., PUJOL, À., SALA, R. (2013a). Informe de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campaña estiu 2013. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.
- PADRÓS, C., PUJOL, À., SALA, R. (2013b). Memòria de la intervenció arqueològica a Puig Ciutat (Oristà, Osona). Campaña tardor del 2011. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.
- PÉREZ BALLESTER, J. (2000). Cerámicas de barniz negro de los niveles republicanos del anfiteatro (Cartagena). A: *La cerámica de vernís negre del segle II a I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica* (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998). Mataró: 129-141.
- PESEZ, J. M. i PIPONNIER, F. (1998). Traces matérielles de la guerre sur un site archéologique. A: BAZZANA, A. (ed.). *Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen au Moyen Âge* (Madrid-Rome): 11-16.
- PONS, J. (1986-1989). Aportacions al coneixement d'una comarca de l'alta conca del Segre en temps romans: L'Alt Urgell. *Empúries*, 48-50: 218-225.
- POUX, M. (2008). L'empreinte du militaire tardo-républicain dans les faciès mobiliers de La Tène finale. Caractérisation, chronologie et diffusion de ses principaux marqueurs. A: M. Poux (dir.). *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte* (Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002). *Bibracte*, 15: 299-432.
- PRINCIPAL, J. i RIBERA LACOMBA, A. (2013). El material más apreciado por los arqueólogos La cerámica fina La cerámica de barniz negro. A: *Manual de cerámica*

romana del mundo helenístico al Imperio Romano. Museo Arqueológico Regional de Madrid. Alcalá de Henares: 42-146.

PUJOL, À. (2012). El jaciment de Puig Ciutat en el context arqueològic del Lluçanès. Treball final de màster. Inèdit. Universitat de Barcelona.

QUESADA, F. (2008). Armamento romano e ibérico en Urso (Osuna): testimonio de una época. *Cuadernos de los Amigos de los Museos de Osuna*, 10: 13-19.

QUESADA, F., KAVANAGH, E. i MORALEJO, J. (2010). El asentamiento de época ibérica en el Cerro de la Cruz. A: I. MUÑIZ i F. QUESADA (eds.). *Un drama en tres actos. Dos milenios de ocupación humana en el Cerro de la Cruz (Almedinilla, Córdoba)*. *Oikos*, 2: 75-95.

RIBERA LACOMBA, A. i CALVO, M. (1995). La primera evidencia arqueológica de la destrucción de Valentia por Pompeyo. *Journal of Roman Archaeology*, 8: 19-40.

SALA, R. i LAFUENTE, M. (2005). Prospecció amb georadar al jaciment de Puig-Ciutat. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

SALA, R., PADRÓS, C. i PUJOL, À. (2010). Exploració i avaluació del jaciment arqueològic de Puig Ciutat i el seu entorn. Inèdit. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

SALA, R. i LAFUENTE, M. (2007). *Revealing the Ibero-Roman site of Puig-Ciutat (Catalonia, Spain) by means of geophysical prospection methods*. VIIth Internacional Meeting on Archaeological Prospection.

SIEVERS, S. (1997). Les armes d'Osuna. A: *Antiquités de l'Espagne*. París: 58-71.

SIEVERS, S. (2001). Les armes d'Alesia. A: M. REDDÉ i S. VON SCHNURBEIN (ed.). *Alésia: fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois: 1991-1997*. Mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, tom XXII, vol. 1. París: 121-292.

SYDENHAM, E. A. (1952). *The coinage of the Roman Republic*. Spink.

VILLARONGA, L. (1994). *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*. José A. Herrero. Madrid.

VILLARONGA, L. i BENAGES, J. (1988). Troballa d'Oristà (Osona, Barcelona). *Acta Numismàtica*, 17-18: 41-57.

VÖLLING, T. (1990). Funditores im romischen Heer. *Saalhurg Jahrbuch*, 45: 24-58.